

Б.С. Сиздиқов¹, М.Б. Қожа², А.А. Сералиев³

¹ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының жетекшісі ғылыми қызметкері,
Түркістан қ., Қазақстан.

E.mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының бас ғылыми қызметкері, Түркістан қ., Қазақстан.

E.mail. mukhtar.kozha@ayu.edu.kz

³ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, докторант, Астана қ., Қазақстан.

E.mail. ali.seraliev@mail.ru

КЕЛЕС Өңіріндегі ежелгі Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымы

Аңдатпа

Тарихи жазба деректерде Х ғ. бастап кездесетін Келес даласында өмір сүрген ежелгі тұрғындар жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар егін шаруашылығымен де айналысып, тіпті биік қамалды қалалар тұрғызыып, өңірдегі алғашқы қалалық мәдениетті қалыптастырған. Өңірдің географиялық орналасуын негізге ала отырып, Келес өңірінің көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықтармен отырықшы егін шаруашылығымен айналысқан халықтардың арасындағы табиғи шекара болғандығын аңғаруға болады. Бұған Келес өңірінде көптеп орналасқан қалашықтар мен қоныстар, үлкенді-кішілі қорымдар негіз болуда. Ұлы Жібек жолының Сайрам қаласынан Шаш (Ташкент) қаласына, Шаш қаласынан Отырар және Яссы қалаларына баратын бағытын алып жатқан Келес өңіріндегі қалашықтар, ежелгі дәуірден бері саудасы мен өнері, егіншілігімен мал шаруашылығы қатар дамыған орталықтардың біріне айналған. Мақалада осы күнге дейін толық зерттелмеген, Келес өңіріндегі ірі орталықтардың бірі санала-тын Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымын зерттеп, салыстырмалы түрде талдап, ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Сонымен қатар мақалада «күлтөбе» атауының мағынасына тоқтала отырып, ғылыми тұжырымдар жасалынды.

Мақала АР19678134 «Келес өңірінде орналасқан ежелгі Күлтөбе қалашығында археологиялық және пәнаралық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

Түйін сөздер: Келес өңірі, Сырдария, Күлтөбе, ежелгі қалашықтар, топография, фортификация, қамал қабырғасы.

Сиздиқов Б.С.¹, Қожа М.Б.², Сералиев А.А.³

¹ Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави,
ведущий научный сотрудник научно-исследовательского института археологии, Туркестан,
Казахстан. E.mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

² Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави,
главный научный сотрудник научно-исследовательского института археологии, Туркестан,
Казахстан. E.mail. mukhtar.kozha@ayu.edu.kz

³ Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, докторант, Астана, Казахстан.
E.mail. ali.seraliev@mail.ru

ТОПОГРАФИЯ ДРЕВНЕГО ГОРОДИЩА КУЛЬТОБЕ В КЕЛЕССКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Согласно письменных источников X в. население, обитавшее в Келесской долине наряду с полукоче-вым животноводством занималось земледелием, строило города с высокими крепостными

стенами, в связи с чем в регионе зарождалась городская культура. Если брать во внимание географическое расположение, то можно заметить, что Келесский регион является природной границей между населением, занимавшимся кочевым животноводством и населением, земледелием. Свидетельством тому являются расположенные в данном регионе городища и поселения, большие и малые могильники. Города региона, которые находились на отрезке Великого Шелкового пути, ведущих от Сайрама до Шаша (Ташкент), от Шаша до Отрара и Яссы, с древнего периода были центрами, где наряду с торговлей и культуры развивались земледелие и животноводство. В статье, мы сочли необходимым, ввести в научный оборот вопросы топографии одного из крупных центров Келесского региона – городища Культобе. Наряду с этим, в статье дано значение названия «культобе», сделаны научные выводы.

Статья подготовлена в рамках научного проекта AP19678134 «Проведение археологических и междисциплинарных исследования на древнем городище Култобе расположенном в Келеском регионе».

Ключевые слова: Келесский регион, Сырдария, Культобе, древнее городище, топография, фортификация, крепостные стены.

B.S. Sizdikov¹, M.B. Kozha², A.A. Seraliyev³

*¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology,
Turkistan, Kazakhstan. E.mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

*² Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Chief researcher of the Research Institute of Archaeology,
Turkistan, Kazakhstan. E.mail. mukhtar.kozha@ayu.edu.kz*

*³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Doctoral student, Astana, Kazakhstan.
E.mail. ali.seraliyev@mail.ru*

TOPOGRAPHY OF THE ANCIENT SETTLEMENT OF KULTOBE IN THE KELESSKY REGION

Abstract

According to written sources of the X th century, the population that lived in the Keles valley, along with semi-nomadic animal husbandry, was engaged in agriculture, and built cities with high fortress walls, in connection with which an urban culture was born in the region. If we take into account the area's geography, it becomes apparent that the Keles region serves as a natural boundary between those who practice nomadic animal husbandry and those engaged in agriculture. There is evidence of settlements and small-sized settlements in this region, as well as both large and small burial grounds. The cities of the region, which were located on the segment of the Great Silk Road leading from Sairam to Shash (Tashkent), from Shash to Otrar and Yassy, from the ancient period were centers where, along with trade and culture, agriculture and animal husbandry developed. In this article, we believe it's important to bring to light the topography of Kultobe, a significant hub in the Keles region that should be integrated into scientific discourse. Furthermore, the article provides the definition of the name "Kultobe" and draws appropriate scientific conclusions.

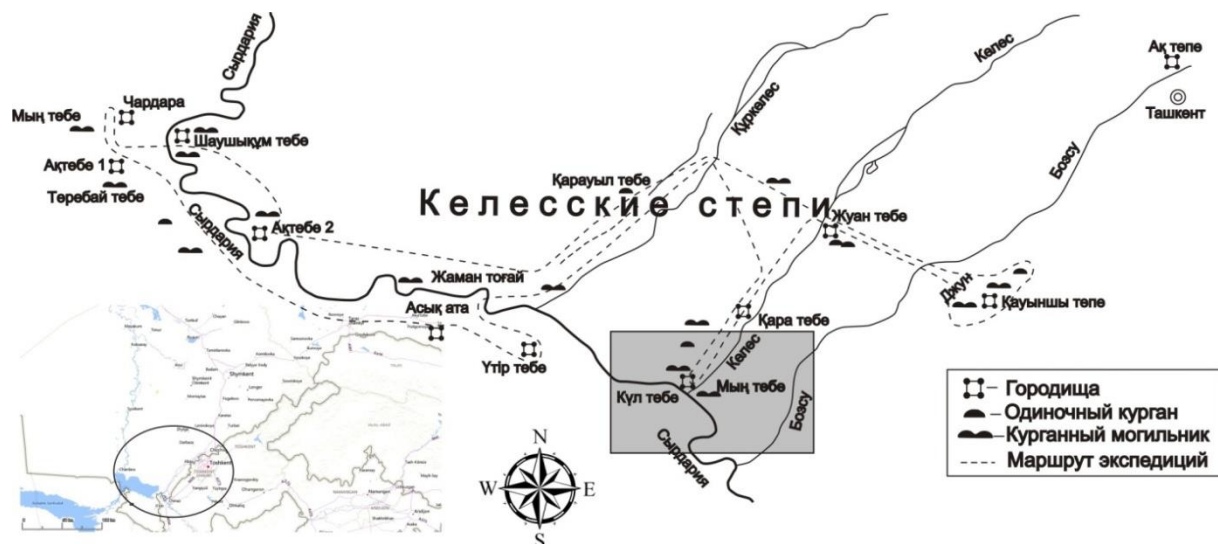
The article was prepared as part of a scientific project AP19678134 «Carrying out archaeological and interdisciplinary research on the ancient settlement of Kultobe located in the Keles region».

Keywords: Keles region, Syrdarya, Kultobe, ancient settlement, topography, fortification, fortress walls.

Кіріспе

Култөбе қалашығы Сырдария өзенінің ортаңғы ағысында, КелесөзенініңСырдария өзеніне құяртұсында орналасқан (Түркістан облысы, Келес ауданы, Ғ.Мұратбаев ауылының оңтүстік-батысында 2 км). Култөбе қалашығының географиялық координаты: N 4540702.838, E 467896.822, теңіз деңгейінен биіктігі – 234.000 м. Қалашықтың жалпы аумағы 8,5гектарды құрайды. Аймақтағы ескерткіштердің тарихи топографиясына көз жүгіртер болсақ, қалашықтың шығыс және оңтүстігінде ежелгі Қаратөбе, Қауыншытепе, Жуантөбе, Ақтепе, Шаш т.б. ескерткіштер орналасқан болса, солтүстік және батысында Үтіртөбе, Ақтөбе, Шаушықұмтөбе, Шардара, Сүскент, Байырқұм және т.б. ескерткіштер орналасқан (1-карта). Өңірде Сырдария өзеніне құятын суы мол Құркелес, Келес, Шыршық және Ангрэн өзендері орналасқандықтан, бұл аймақ Орталық Азияның жартылай көшпелі мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына қолайлы, жан жануарларға толы тоғайлы, суы мол, адам баласының өмір сүруіне ыңғайлы аймақтарының бірі болып табылады. Жоғарыда аталған өзендердің бойында орналасқан қалалар мен үлкен көлемді қоныстарды негізге ала отырып, Келес өңірінің көшпелі

мал шаруашылығымен айналысқан халықтармен отырықшы егін шаруашылығымен айналысқан халықтардың арасындағы табиғи шекара болғандығын аңғаруға болады. Себебі Сырдария алқабы, соның ішіндегі суы мол өзендерге бай Келес өңірінен оңтүстікке қарай шаруашылығы егіншілікке негізделген отырықшы халықтар шоғырланған болса, Келес өңірінен солтүстікке қарай қырлы-сайлы далалы болып келетін аймақта негізгі шаруашылығы мал шаруашылығына негізделген халықтар өмір сүрген.

Карта 1. Келес өңірінің археологиялық картасы.

(Максимова, Мерциев, Вайнберг и Левина 1968)

Келес өңірі жазба деректерде алғаш рет X ғ. географиялық шығармаларда кездесе бастайды [35, 78]. XVI ғ. авторы Хафиз Таныштың «Шараф-наме-йи шахи» атты тарихи шығармасында Абдаллах-ханның 1580 ж. жорығын сипаттай келе Келесте «ғажайып елді мекендер мен көрікті жерлер» бары айтылады – «были чудесные селения и прекрасные места [36]. Келес өңірі XIX ғ. ортасынан бастап орыс деректерінде кеңінен атала бастайды. Орыстың белгілі тарихшысы П.И. Рычков өз еңбегінде Шыршық, Арыс және Келес аймақтары Ұлы жүз қазақтарының негізгі мекені деп жазады [37,27].

Келес өңірінің ежелгі тарихына көз жүгіртер болсақ, өңірдегі ең алғашқы тіршілік ізі көне тас дәуірінен бастау алатындығы, аңшылар мен терімшілердің тау өзендері мен бұлақтарының жағасындағы үңгірлерде мекендегендігі белгілі. Х.А. Алпысбаев басшылығындағы Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы 1973-1974 жылдары жүргізген зерттеу жұмыстары барысында Келес өзенінен бастау алатын Қаржантау, Өгем, Қосмола, Қазығұрт тау жоталарының бөктерінде орналасқан Жалпақсу I, II, III, Сусінген, Жалғызарша I, II, III, секілді ежелгі тас және орта тас дәуірінің тұрақтарын анықтаған [1, 120-125; 2, 18-21]. Аталмыш тұрақтар өңірде адамзат баласының сонау тас дәуірінен бері өмір сүріп келе жатқандығының куәсі болуда. Келес өңірінің әлгі күнге дейін толық зерттелмеуінің салдарынан өңірдегі қола дәуірі ескерткіштері жайында деректердің жоқтың қасы. Ерте темір дәуірінде Орта Азияда көшпелі мәдениетті қалыптастырған Сақ тайпаларының мекендегендігі баршаға белгілі. Көне Ахеменидтік жазбаларда бұл тайпаларды Сақ – тиграхаудалар, Сақ – хаумаваргалар, Сақ – парадарайлар деп үш топқа бөліп сипаттаған. Сақ тайпалары жайында зерттеу жұмыстарын жүргізіп келген бірқатар ғалымдар, Сақ – тиграхаудалар Шаш, Қырғызстан және Қазақстанның оңтүстік территорияларын мекендеген деген пікірді алға тардады [3, 16-17]. Бұл деректерді негізге ала отырып, Ерте Темір дәуірінде Келес өңірінде Сақ – тиграхаудалардың мекендегендігін аңғаруға болады. Пайымдауымызша суы мол өзен алқаптарында көптеп кездесетін қоныстар, қалашықтар және қорымдар аталмыш тайпалардан қалған ескерткіштер болуы мүмкін(1-сурет). Шардара су қоймасының астында қалған ЖаманТоғай қорымынан анықталған жерлеу орындар бұл пікірімізді қуаттай түсуде [28, 174-192]. Ә.Х. Марғұлан өз еңбектерінде Келес өзені бойындағы Жартытөбе және Қаратөбе секілді ежелгі қоныстардың Сақ тайпаларына тиесілі болуы мүмкіндігін айтып өткен[4, 16-17]. Келес өңірінде, Шардара су қоймасының орнында жылдар бойы зерттеу жұмыстарын жүргізген Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич өңірде мекендеген сақ тайпалары жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар егін шаруашылығымен

де айналысқандығын, тіпті қалалар тұрғызысып, өңірдегі алғашқы қалалық мәдениетті қалыптастырғандығы жайлы көңілге қонымды пікір айтқан [5, 8].

Сурет 1 – Келес өзені бойындағы ежелгі қоныстардың көрінісі.

Аймақта өмір сүрген ежелгі тайпалардың бірі қаңлылар, б.д.д. 2 – б.д. 6 ғғ. оңтүстікте Ферғана аймағынан, солтүстікте Арал теңізіне дейінгі, ал шығыста Қаратау беткейлерінен Талас өзеніне дейінгі аралықта мемлекеттік дәрежеде билік құрып, қаңлы мәдениетін қалыптастырған [6,149-151; 7, 160-163; 8, 42; 9, 91]. Қаңлы мәдениетін ұзақ жылдар бойы зерттеген Г.В. Григорьев, С.П. Толстов, А.Н. Бернштам, Л.М. Левина секілді ғалымдар өз зерттеулерінде аймақтық ерекшеліктер негізінде қаңлы мәдениетін үш топқа бөліп қарастырған. Бұл мәдениеттер, алғашқы ауқымды зерттеу жұмыстары жүргізілген ескерткіш-тердің атымен қауыншы, отырар-қаратау және жетіасар мәдениеттері деген атауларға ие болған[5, 19-60; 10,193-224; 7, 208-230]. Соңғы жылдары қаңлы мәдениетін зерттеуші А.Н. Подушкин төртінші топқа жататын қаңлылардың Арыс мәдениетін ғылыми айналымға енгізуде [11].

Қаңлылардың қауыншы мәдениеті таралған территория, Сырдарияның ортаңғы ағысын, Күркелес, Келес, Шыршық және Ангрен өзендерінің аңғарларын, яғни Ташкент оазисін қамтуда. 1934-1938 жылдары Г.В. Григорьев басшылығындағы Янгиюль археологиялық экспедициясының көп жылдық зерттеулерінің нәтижесінде Ташкент оазисіндегі қаңлы мәдениетіне жататын ескерткіштер жоғары деңгейде зерттеліп, оған алғашқы зерттеу жұмыстары жүргізілген Қауыншытөбе ескерткішінің атымен «Қауыншы мәдениеті» деген атау берілген [10,90-91; 7, 220].

Күлтөбе қалашығы 1960 ж. Кемел Ақышевтың редакторлығымен бір топ ғалымдар жазған «Қазақстанның археологиялық картасына» түспей қалды. Археологиялық нысан алғаш рет 1968 жылы археологиялық әдебиетте аталады. Күлтөбе қалашығы «Древности Чардары» атты кітаптың бетінде кездеседі [28, 6]. «Сырдария өзенінің жоғары жағындағы археологиялық ескерткіштер картасы» делінген сызбада көрсетіледі. Дегенмен кітапта ескерткіш сипаттамасы берілмейді.

XX ғ. 90-шы жылдары Келестің ортағасырлық археологиялық ескерткіштерін есепке алып зерттеу жүргізіп бірнеше мақалалар жазып жариялап және кандидаттық диссертация қорғаған Д.Ә. Талеев болды [38, 17; 39, 145-157; 40, 34-36]. Алайда Д.Ә. Талеевтің мақсаты ортағасырлық қалашықтар мен елді мекендерді түгендеп талдаған. Ғалым таңдап алынған хронологиялық шеңберден шықпай қаңлы дәуірі ескерткіштерін зерттеуді мақсат епеген.

1994 ж. «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Оңтүстік Қазақстан облысы» атты энциклопедиялық басылымда Күлтөбе қалашығы алғаш рет біршама сипатталып көрсетіледі [41, 223-224]. Қалашықтың орталық бөлігінің сызба жобасы берілген. Археологиялық нысанның сипат-

тамасын жазу барысында ескерткіштің бөлігі су астында болуына орай толық топографиялық суреттеме жасауға болмайтынын атап өтеді.

Қаңлы тайпаларының өмір сүрген аймақтарының ішіндегі Құркелес және Келес өзендерінің аңғарларындағы ескерткіштері аз не атүсті зерттелгені байқалады. Осы себепті 2017 жылдан бері Келес өзенінің төменгі ағысында орналасқан Күлтөбе қалашығы мен Мыңтөбе қорымында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институтының қызметкер-лері, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлыттық университетінің және Шымкет Педагогикалық университетінің қызметкерлері зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді [12, 409-419; 13, 48-62; 14, 195-200; 15, 99-104; 16, 153-167]. Осы күнге дейін жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының барысында қорымдағы 9 обада қазба жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде қаңлы тайпаларына тиесілі жерлеу орындары екі түрі анықталған. Күлтөбе қалашығының жоғарғы құрлыс қабатынан қаңлы кезеңінің соңына жататын саз ыдыстардың бөліктері табылған. Мақалада осы күнге дейін толық қарастырылмаған Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымын зерттеп, талдап ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық. Сонымен қатар мақалада «күлтөбе» атауының мағынасына, шығу тарихына тоқтала отырып, ғылыми тұжырымдар жасалынды.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында археологиялық деректермен қатар өңірді зерттеген өлкетанушылар мен саяхатшылардың еңбектері кеңінен пайдаланылды. Өлкетанушылар мен саяхатшылардың жазған еңбектерін талдай отырып, өңірдің ежелгі тарихы, атаулары жайлы мағлұматтар алынса, археологиялық деректер арқылы қалашықтың топографиялық құрылымы, құрлыс қабаттары және хронологиясы, қала тұрғындарының материалдық мәдениеті жайлы маңызды мағлұматтар жинақталды. Атап айтар болсақ Е.Т. Смирнов [17, 7-17], Н.П. Остроумов [18; 19, 118-137; 20, 32-44], А.Б.Вревский [21, 4-5], А.О. Руднев [22, 57-62], В.Ф. Краваев [23, 8-10], Г.В. Григорьев [24, 3-42; 25, 2-40; 26, 3-39; 27, 47-67], Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич [5, 19-60], А.Г. Максимова, М.С. Мершиев, Б.И. Вайнберг, Л.М. Левина, А.А. Чариков, Ф.Х. Арсланова [28, 1968: 1-252; 29, 1-60; 30, 1-18], Т.Агзамходжаев [31, 71], Н.П. Подушкин, А.Н. Подушкин [15, 99-104; 16, 153-167; 34] сынды ғалымдардың өңірде жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстары әлі күнге дейін мағызды зерттеулердің бірі болып табылуда.

Нәтижелер

Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымы

Ескерткіш Сырдария өзенінің оң жағалауында, Келестің оң жағалауында орналасқан. Ежелгі Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымына келер болсақ, археологиялық нысан су жайлатын аймақтың қасындаға террасаға орныққан. Жер бедерінде қалашықтың бөліктері айқын байқалады. Қалашық ерте ортағасырлық қалалар секілді цитадель, шахристан және рабад бөліктерінен тұрады. Цитадель мен шахристан айналдыра қоршалған биік қамал қабырғалары арқылы бір-бірімен байланыса орналасқан. Биік қамал қабырғасымен қоршалған шаршы пішінді шахристанның оңтүстік-батыс бөлігінде шаршы пішінді биік қамал қабырғасымен қоршалған цитадель орналасқан (**2-сурет**). Қалашықтың шахристан бөлігіне де, цитадель бөлігіне де жалғыз қақпа болған. Қақпалар солтүстікке бағытталған. Ерте орта-ғасырлық қалалардың фортификациясын зерттеп жүрген ғалымдардың еңбектерін талдай келе, ерте ортағасырлық қалашықтардың қақпаларының солтүстікке бағытталғандығы белгілі болды. Бұл пікірімізге Ташкен оазисіндегі Ежелгі Ханабад, Калатепа (Искитепа), Севильтепа (Мунчактепа), Пушти Махмуд, Актепа, Қыркджангиттепа т.б. қалашықтары солтүстікке бағыттала орналасқан қақпалары негіз болуда [32, 12-41]. Кәзіргі таңда қалашық маңы егістік алқабына айналып кетуіне байланысты қалашықтың рабад бөлігі сақталмаған. Қалашықтың шахристаны бұрыштары домаланып келген шаршы пішінді, биік төбе ретінде сақталған. Ташкен оазисінде және Келес өзені алқабында орналасқан ежелгі қалашықтардың басым бөлігі шаршы пішінді немесе сопақша болып келуі ежелгі қалалардың топографиялық құрылымы жағынан бір-бірімен ұқсас болуда. Қалашықтың шахристан бөлігін қоршап тұрған қамал қабырғасының жалпы ұзындығы шығыс-батыс бағытында 310 м, оңтүстік-солтүстік бағытында 220 м. жоғарыда айтып өткеніміздей қалашық бір қақпалы болып келуде. Қалаға кіретін қақпа шахристанның солтүстік-батыс бұрышында, солтүстікке бағыттала орналасқан. Қақпа орнының енді болып келуін (10 м) негізге ала отырып, қалалашық қақпасының үлкен болғандығын аңғаруға болады. Шахристанның үсті жайпақ тегіс болып келуде, топографиясынан көше немесе құрлыс нысандарының іздері байқалмайды. Қалашықтың шахристан бөлігінде қазба жұмыстары жүргізілмегендіктен мәдени қабаттың тереңдігі белгісіз. Биік төбе ретінде сақталған қалашықтың шахристан бөлігі табиғи төбе үстінде тұрғызылған болуыда әбден мүмкін. Оны алдағы уақытта жүргізілетін қазба жұмыстары барысында анықталатын болады. Шахристан-ның оңтүстік-шығыс бұрышы табиғи апаттың салдарынан бұзылуда. Жоғарыда айтып өткеніміздей Келес өзіне жағалай орналасқан қалашықтың шахристан және цитадель бөліктерін Келес өзені шайуда. Жыл сайын табиғи апаттың салдарынан 40-50 см мәдени қабат бұзылып, өзенге ағып кетуде. Ауыл тұрғын-дарының айтуына қарағанда, өзендегі балықтарды аумен аулау барысында

қалашық маңындағы өзеннің табанынан әр-түрлі пішіндегі саздан жасалған ыдыстар ауға оратылып табылған. Бұл мәліметтерден тарихи құндылықтарымыздың өзен суымен ағып, құм және лай тұнбалары астында қалып жатқандығын аңғаруға болады.

Қалашықтың топографиясын көз жүгіртер болсақ, шахристанның қамал қабырғасының шығыс бөлігінде іргелес, шеңбер пішінді биік төбенің орналасқандығын көруге болады. Аталмыш төбенің топографиялық құрылымына келер болсақ, төбе шеңбер пішінді, үсті тегіс, айналдыра қоршалған биік қабырғалы болып келуде. Төбенің солтүстік-батыс бөлігі аздап сыртқа шығыңқы. Төбенің жалпы диаметрі 55 м. Аталмыш төбенің топографиясын негізгі алар болсақ, топрақ үйіндінің астында ауқымды бір құрлыс-тың жатқандығы белгілі. Зерттеу жұмыстарымыз барысында төбенің топографиясын зерделей келе, төбе астындағы құрлыс нысанға кіретін есіктің солтүстік-батысқа бағытталғандығын аңғаруға болады. Себебі жоғарыда айтып өткеніміздей солтүстік-батысқа аздап шығыңқы болып келген бөліктің есік орны болуы әбден мүмкін. Яғни, шахристанның қамал қабырғасына жағалай орналасқан көше арқылы төбе астындағы құрлыс нысанға кіретін болған. Төбе астындағы құрлысқа басқа жақтан кіру мүмкін емес. Себебі төбенің шығысы биік қыратты болып келуде, оңтүстігінде өзен орналасуда, ал шығысында шахристанның биік қамал қабырғасы орыналуда. Пайымдауымызша төбе астында қала халқына қызмет ететін ерте кезеңдер-ге жататын ғибадатхананың немесе қоғамдық бір құрлыстың орын алуы мүмкін. Ферғана аймағындағы Кува қаласының рабат бөлігінде орналасқан шеңбер пішінді төбенің астынан ашылған ғибадатхана бұл пікірімізді қуаттай түсуде [33, 189-209]. Төбе астында қандай құрлыстың жатқандығы алдағы уақытта жүргізілетін археологиялық қазба жұмыстары барысында анықталатын болады.

Сурет 2 – Күлтөбе қалашығының әуеден көрінісі.

Қалашықтың цитадельінің топографиялық құрылымына көз жүгіртер болсақ, цитадельдің екі бөліктен тұратындығы белгілі болуда. Қалашықтың цитадельі бұрыштары дұмаланып келген төрт бұрыш пішінді, биік төбе ретінде сақталған. Яғни цитадельдің шығыс және солтүстік бөлігі биік тік қабырғалы қамалмен қоршалған болса, оңтүстігі өзенмен іргелес орналасқан, ал батыс бөлігі аздап тік жарлы болып келуде. Қалашықтың цитадель бөлігін қоршап тұрған қамал қабырғасының жалпы ұзындығы шығыс-батыс бағытында 120 м, оңтүстік-солтүстік бағытында 100 м. Цитадельге бір қақпа арқылы кіретін болған. Цитадельдің қақпасы солтүстік қабырғасының орта тұсында, солтүстікке бағыттала орналасқан. Қақпа орнының енді болып келуін (8 м) негізге ала отырып, цитадель қақпасының көлемді болғандығын аңғаруға болады. Цитадельдің қоршап тұрған тік қабырғалы қамалдың үсті тегіс болып келуде, топографиясынан көше немесе құрлыс нысандарының іздері байқалмайды. Цитадельдің орталық бөлігінде шеңбер пішінді биік төбе орналасқан. Төбенің солтүстік-батыс бөлігі аздап сыртқа шығыңқы болып келуде. Төбенің жалпы диаметрі 40 м. Аталмыш төбенің топографиясын негізгі алар болсақ, топрақ үйіндінің астында ауқымды бір құрлыстың жатқандығы белгілі. Зерттеу жұмыстарымыз барысында төбенің топографиялық құрылымын зерделей келе, төбе астындағы құрлыс нысанға кіретін есіктің солтүстік-батысқа бағытталғандығын аңғаруға болады. Себебі жоғарыда айтып өткеніміздей солтүстік-батысқа аздап шығыңқы болып келген бөліктің есік орны болуы әбден мүмкін. Яғни, солтүстікке

ашылған цитадельдің қақпасы арқылы төбе астындағы құрлыс нысанға кіретін болған. Себебі төбе астындағы құрлысқа басқа жақтан кіру мүмкін емес. Цитадельдің оңтүстік бөлігі табиғи апаттың салдарынан бұзылуда. Жоғарыда айтып өткеніміздей Келес өзіне жағалай орналасқан қалашықтың шахристан және цитадель бөліктерін Келес өзені шайуда.

Пайымдауымызша цитателдің орталық бөлігіндегі төбе астында қала билеушісінің сарайы немесе қала халқына қызмет ететін қоғамдық бір құрлыс (ғибадатхана) болуы мүмкін. 2017 ж. т.ғ.д., профессор М.Елеуовтың басшылығындағы Тұран Археологиялық Эспедициясы цитадельдің орталық бөлігінде орналасқан шеңбер пішінді төбеде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстары барысында қазба алаңынан тұтастай қыш құландылары ашылды. Тазалау жұмыстары барысында қыш құландыларының реперлік нүктеден 1-1,3 м тереңдікке дейін жалғасып жатқандығы белгілі болған. Реперлік нүктеден 1,3-1,4 м тереңдіктен өте нашар сақталған қалың қабырғаның құландылары анықталған. Өкінішке орай қабырғаның нашар сақталуына байланысты қандайда бір құрылыстың жобасын анықтау мүмкін болмаған. Тазалау жұмыстары барысында анықталған қыштардың көлемі 22х50х10 см, 21х48х9,5 см екендігі анықталған. Эспедиция жетекшісі т.ғ.д., профессор М.Елеуовтың пікірінше ашылған қыштардың өлшемдері Шардара археологиялық экспедициясының Ақтөбе, Шаушыққұмтөбе қалашықтарында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде анықталған қаңлы дәуіріне тиесілі құрлыс нысандардан табылған қыштардың өлшемдеріне сәйкес келеді [14, 195-199].

Қазба жұмыстары барысында реперлік нүктеден 1,4 м тереңдіктен өте нашар сақталған екінші құрылыс қабаты ашылған. Аталмыш құрлыс қабатына тиесілі оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа бағытталған ұзын кіреберіс бөлме, тұрғынүйге тиесілі екі бөлме және бір аула ашылған. Тазалау жұмыстары барысында тұрғынүй бөлмелерінің интерерлері ретінде ошақтар мен сыпалар анықталған. Тұрғынүй құрлысында көлемдері 22х50х10 см, 21х48х9,5 см қыштар пайдаланылғандығын анықтаған [14, 195-199]. Қазба жұмыстары барысында алынған саз ыдыстардың Ақтөбе I, Ақтөбе II, Шаушыққұмтөбе және Ташкен оазисіндегі Қауыншытөбе, Алимбайтөбе т.б. қалаларынан табылған саз ыдыстарға ұқсас келуде.

Қазақстанда Түркістан облысының Созақ, Арыс, Келес аудандарында, Түркістан қаласында, Жамбыл облысында, Өзбекстанның Ханабад іргесінде [42, 1162-1173], Түркіменстанда [43] Күлтөбе (Култөпе) деген топонимдер кездеседі. Топоним екі сөзден құралады: күл және төбе. Күл деп әдетте отын түгел жанып біткеннен кейінгі қалдықты атайды. Осы мағана Махмуд Қашғаридің еңбегінде де аталады [44, 326]. Аталған шығармада төбе («тубу») сөзі «тау басы» мағанада кездеседі [44, 326]. Тіке мағанада Күлтөбе күлі бар төбе, күлді төбе дегенді білдіргендей [45, 274-276]. Кейбір зерттеушілердің түсіндіруінше «күл» («мұнара») және «төбе» сөздерінен қалыптасқан атау. Бұл «мұнаралы төбе» дегенді білдіреді [43]. Биік бөлігі бар төбелер осылай аталуы мүмкін. Жоғарыда біз топографиясын сипаттаған Келестегі Күлтөбенің ерекшелігі де оның биік цитаделі болуында. Жалпы айтқанда мұндай төбелер ескі қалашықтар не елді мекендер орнын білдіреді. Осымен қатар бұл сөз басқа да мағанада қолданылады. Мысалы күл болды, күл талқан етті, быт-шыты шықты, істен шықты, жоқ қылды дегенді білдіреді. Яғни қираған, бұзылған ескі елді мекендер, қалалар орнын білдіреді.

Қорытынды

Қорытындылай келе Келес өңірдегі ең алғашқы тіршілік ізі көне тас дәуірінен бастау алатындығы, аңшылар мен терімшілердің тау өзендері мен бұлақтарының жағасындағы үңгірлерде мекендегендігі, Ерте темір дәуірінде Орта Азияда көшпелі мәдениетті қалыптастырған Сақ тайпаларының бір қолы саналатын Сақ – тиграхаудалардың қоныстанғандығы, олардың жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар егін шаруашылығымен де айналысқандығын, тіпті өңірдегі алғашқы қалалық мәдениетті қалыптас-тырып, биік қамалды қалалар тұрғызғандығы анықталды. Өңірдегі ежелгі қалашықтардың бірі саналатын Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымы зерттеліп, қалашықтың цитадель, шахристан және рабад бөліктерінен тұратындығы анықталды. Цитадель мен шахристаны айналдыра биік қамал қабырға-сымен қоршалған Күлтөбе қалашығының фортификациясы Ташкен оазисіндегі ежелгі қалашықтармен ұқсастығы анықталды. Сонымен қатар, т.ғ.д., профессор М.Елеуовтың Күлтөбе қалашығында жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесіне сүйене отырып қалашық цитателінің орталық бөлігіндегі төбе астында үлкен бір құрлыстың орналасқандығы белгілі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алтысбаев Х.А. *О находках индустрии каменного века в Каратау и Кара оба // Археологические памятники Казахстана. – Алма – Ата, 1978. – С.120-125.*
2. Таймаганбетов Ж.К. *Палеолитическая стоянка им. Ч.Ч. Валиханова. Алма-Ата, 1990. – С. 18-21.*

3. Акишев К.А. Древняя культура Саков и Усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963. – С. 16-17.
4. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата, 1950. – С. 16-17.
5. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. Том 5. Алма-Ата: 1958. – С. 8-33.
6. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. Москва: АН СССР. 1950. – С. 334.
7. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Қазақстан археологиясы. Алматы: Қазақ университеті, 2009. – С. 354.
8. Жолдасбайұлы С. Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан. Алматы: «Ана тілі», 1995. – С. 176.
9. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. Алматы: Жалын баспасы, 1994. – б. 400.
10. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тыс. н.э. Москва: Издательство НАУКА. 1971. – С. 242.
11. Подушкин, 2000 — Подушкин А.Н. Арыская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. Туркестан: Издательский центр МКТУ им. Х.А.Яссави, 2000. – С. 201.
12. Жетібаев К.М., Сиздиқов Б.С., ГурсойМ. Мыңтөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси – әлеуметтік ғылымдар» сериясы. 2020. №3 (66). – С. 409-419.
13. Талеев Д., Сиздиқов Б.С., Сералиев А.А. Келес өңірінің тарихы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, 4(129) 2019. – б. 48-62.
14. Елеуов М., Талеев Д., Есенов С., Молдахмет А. Ежелгі Күлтөбе қаласы мен Мыңтөбе қорымында 2017-2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «ХІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жұматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2020. – б. 195-199.
15. Подушкин А. Н., Донец А. Г. О первоначальном исследовании Археологических объектов в урочище Мынтөбе // «Қазақстанның тарихи – мәдени мұрасы: Зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х.Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – с. 99-104.
16. Подушкин А.Н. Новые археологические комплексы могильников Кылышжар и Мынтөбе // Марғұлан оқулары – 2019. Көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, 2019. – с. 153-167.
17. Смирнов Е.Т. Древности в окрестностях Ташкента (протоколы ТҚЛА). Ташкент. 1896. – С. 17.
18. Остроумов Н.П. Отчет о раскопках курганов на «Никифоровских землях» в окрестностях Ташкента. ОАК за 1882-1888 гг. Санкт Петербург, 1891.
19. Остроумов Н.П. Археологическая поездка в селение Мамаевку. ПТҚЛА, год IV. Ташкент. 1899. – С. 137.
20. Остроумов Н.П. Новые данные о глиняных погребальных урнах. ПТҚЛА. Год XI. 1 января 1906 г. – 1 января 1907 г. 1906. – С. 32-44.
21. Вревский А.Б. (ред.) Открытие Туркестанского Клуба любителей археологии 11 декабря 1895 г. Ташкент: Изд-во АН УзССР. 1895. – С. 128.
22. Руднев А.О. Заброшенный уголок. Туркестанские ведомости. № 15. 1900. – С. 57-62.
23. Краваев В.Ф. Голодная степь в ее прошлом и настоящем. Материалы исследования к проекту орошения Голодной и Дальверзинской степей. Выпуск I. 1914. – С. 8-10.
24. Григорьев Г.В. Отчет об Археологической Разведке в Янгиульском Районе УзССР в 1934 г. Ташкент: Издательство Комитета НАУК УзССР. 1935. – С. 42.
25. Григорьев Г.В. Краткий Отчет о Работях Янгиульской Археологической Экспедиции в 1937 г. Ташкент: Издательство УзФАН. 1940. – С. 39.
26. Григорьев Г.В., Громова В.И. Каунчи-Тепа (раскопки 1935 г.). Материалы к изучению древнейших домашних животных Средней Азии. Ташкент: Изд-во Узб. фил. АН СССР. 1940. – С. 62.
27. Григорьев Г.В. Келесская степь в археологическом отношении (К истории культуры древних саков). Известия Академии Наук Казахской ССР. № 46. 1948. – С. 47-67.

28. Максимова А. Г., Мерицев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). Алма-Ата: Издательство НАУКА Казахской ССР. 1968. – С. 252.
29. Максимова А.Г. Отчет о работе Чардаринской археологической экспедиции 1961 г. Материалы из архива института археологии имени А.Х.Маргулана. Фонд II. Дело 777. Алма-Ата. 1961. – С. 60.
30. Максимова А.Г., Мерицев М.С. Отчет о работе Чардаринской археологической экспедиции 1960 г. Материалы из архива института археологии имени А.Х.Маргулана. Фонд II. Дело 731. Алма-Ата. 1960. – С. 47.
31. Агзамходжаев Т. Тюябугузские наусы // История материальной культуры Узбекистана. 1962. №3. – С. 71-79.
32. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент: Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1982.– С. 12-41.
33. Мирзаахмедов Д.К., Адылов Ш.Т., Матбабаев Б.Х., Результаты археологических исследований на объекте Р 56 городища Кува // История материальной культуры Узбекистана, Выпуск 36, 2008. – С. 189-209.
34. Байпаков К.М., Подушкин А.Н. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана. – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1989. – С. 160.
35. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды института истории, археологии и этнографии. Т. VIII. – Алма-Ата: 1960. – С. 78.
36. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: 1969. – С. 255.
37. Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. – Санкт-Петербург: 1762. – С. 27.
38. Талеев Д.Ә. Келес өңірінің ортағасырлық археологиялық ескерткіштері (VI–XVIII ғғ.) тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы: 1995. –21 б.
39. Талеев Д.Ә. Келес өңірінің жоғары ағысындағы археологиялық ескерткіштер // Археологические памятники на Великом шелковом пути. Алматы: 1993. – 145-157 бб.
40. Талеев Д.Ә. Келес даласында орналасқан археологиялық ескерткіштердің зерттелу тарихы // ҚР ҰҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 1993. №5. – 34-36 бб.
41. Нурғалиев Р.Н. (гл. ред.) Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно – Казахстанская область. Алматы: Қазақ Энциклопедиясы. 1994. – С. 368.
42. Қожжа М.Б., Жетібаев К.М. Сакральные места казахской истории: Мартобе и Культобе // Мир большого Алтая. Международный научный журнал № 6 (4) 2020. – С. 1162-1173.
43. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. –137 б.
44. Махмуд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-Турк. – Алматы: Дайк-Пресс. 2005. – С. 904.
45. Қожжа М. Культобе // Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов Казахстана. Алматы, 2014. – С. 274-276.

References

1. Alpysbaev H.A. O nahodkakh industrii kamennogo veka v Karatau i Karaoba // Arheologicheskie pamyatniki Kazahstana. Alma – Ata, 1978. – 120-125 p.
2. Taymaganbetov Zh.K. Paleoliticheskaya stoyankaim. Ch.Ch. Valihanova. Alma-Ata, 1990. – 18-21 p.
3. Akishev K.A. Drevnyakultura Sakov i Usuneydolinyreki Ili. Alma-Ata, 1963. – 16-17 p.
4. Margulan A.H. Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazahstana. Alma-Ata, 1950. – 16-17 p.
5. Ageeva E.I., Pacevich G.I. Iz istrii osedlyhposeleniyi gorodov Yuzhnogo Kazahstana // Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etografii. Tom 5. Alma-Ata: 1958. – 8-33 p.
6. Bichurin I.Ya. Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnievremena. T. 2. Moskva: AN SSSR. 1950. – 334 p.
7. Baypakov K.M., Taymagambetov Zh.K. Kazakstan arheologi yasy. Almaty: Kazak universiteti, 2009. – 354 p.
8. Zholdasbayuly S. Ezhelgi zhane ortagasyrdagy Kazakstan. Almaty: «Ana tili», 1995. – 176 p.
9. Mynzhan N. Kazaktynkys kashatarihy. Almaty: Zhalynbaspasy, 1994. – 400 p.
10. Levina L.M. KeramikanizhneyisredneySyrdari v I tys. n.e. Moskva: Izdatelstvo NAUKA. 1971. – 242 p.

11. Podushkin A.N. *Aryskayakultura Yuzhnogo Kazahstana IV v.do.n.e. – VI v.n.e. Turkestan: Izdatel'skicentr MKTU im. H.A.Yassavi, 2000. – 201 p.*
12. Zhetibaev K.M., Sizdikov B.S., Gursoy M. *Myn tobe korymynda zhurgizilgen arheologiyalyk zertteu zhumystarynyn natizhesi // Abay atyndagy KazUPU-nin Habarshysy, «Tarih zhanesayasi – aleumettik gilymdar» seriyasy. 2020. №3 (66). – 409-419 p.*
13. Taleev D., Sizdikov B.S., Seraliev A.A. *Keles onirinintarihy // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ul'tyik universitetinin Habarshysy. Tarihigilymdar. Filosofiya. Dintanuseriyasy, 4(129) 2019. – 48-62 p.*
14. Eleuov M., Taleev D., Esenov S., Moldahmet A. *Ezhelgi Kultobekalasy men Myn tobe korymynda 2017-2018 zhyldary zhurgizilgen zertteu zhumystary // «Ortalyk Aziuanyñ ezhelgi zhane dasturli kogamdarynyn tarihi-madeni murasy: zertteu, tusindiru zhane saktau maseleleri» atty «XII Orazbaevo kulary» halykaralyk gylimi-adistemelik konferenciya materialdary / Zhauapty red. R.S. Zhumataev. Almaty: Kazak. universiteti, 2020. – 195-199 p.*
15. Podushkin A.N., Donec A.G. *O pervonachal'nom issledovanii Arheologicheskikh obektov v urochishhe Myntobe // «Kazakstan nyñtarihi – madenimyrasy: Zertteu, tusindiru zhane saktau maseleleri» atty «X Orazbaevo kulary» halykaralyk gylimi – adistemelik aonferenciya materialdary. Almaty: «Kazak universiteti», 2018. – 99-104 p.*
16. Podushkin A. N. *Novy earheolo gicheskie komplekсы mogil'nikov Kylyshzhari Myntobe // Margulan okulary – 2019. Kornekti kazakstan dykarheolog K.A. Akyshevtyn 95 zhyldygyna arnalgan Halykaralyk arheologiyalyk gylimi-tazhiribelik konferenciya materialdary. Nur-Sultan: 2019. – 153-167 p.*
17. Smirnov E.T. *Drevnosti v okrestnostyah Tashkenta (protokoly TKLA). Tashkent. 1896. – 17 p.*
18. Ostroumov N.P. *Otchet o raskopkah kurganovna «Nikiforovskikh zemlyah» v okrestnostyah Tashkenta. OAK za 1882-1888 gg. Sankt Peterburg, 1891.*
19. Ostroumov N.P. *Arheologicheskaya yapozzdka v selenie Mamaevku. PTKLA, god IV. Tashkent. 1899. – 137 p.*
20. Ostroumov N.P. *Novyedannye o glinyanykh pogrebal'nykh urnakh. PTKLA. God XI. 1 yanvarya 1906 g. – 1 yanvarya 1907 g. 1906. – 32-44 p.*
21. Vrevskii A.B. (red.) *Otkrytie Turkestan skogo Kruzhka lyubiteley arheologii 11 dekabrya 1895 g. Tashkent: Izd-vo AN UzSSR. 1895. – 128 p.*
22. Rudnev A.O. *Zabroshennyi ugolok. Turkestanskije vedomosti. № 15. 1900. – 57-62 p.*
23. Kravaev' V.F. *Golodnaya step' vee proshlomi nastoyashhem. Materialy issledovaniya k proektu orosheniya Golodnoyi Dal'verzinskoy stepi. Vypusk 1. 1914. – 8-10 p.*
24. Grigor'ev G.V. *Otchetob Arheologicheskoy Razvedke v Yangiyul'skom Rayone UzSSR v 1934 g. Tashkent: Izdatel'stvo Komiteta NAUK UzSSR. 1935. – 42 p.*
25. Grigor'ev G.V. *Kratkii Otchet o Rabotah Yangiyul'skoy Arheologicheskoy Ekspedicii v 1937 g. Tashkent: Izdatel'stvo UzFAN. 1940. – 39 p.*
26. Grigor'ev G.V., Gromova V.I. *Kaunchi-Tepa (raskopki 1935 g.). Materialy k izucheniyu drevneyshih domashnyih zhivotnyh Srednei Azii. Tashkent: Izd-vo Uzb. fil. AN SSSR. 1940. – 62 p.*
27. Grigor'ev G.V. *Kelesskaya step' v arheologicheskoy otnoshenii (K istorii kul'tury drevnihsakov). Izveestiya Akademii Nauk Kazahskoy SSR. № 46. 1948. – 47-67 p.*
28. Maksimova A.G., Mershhiev M.S., Vaynberg B.I., Levina L.M. *Drevnosti Chardary (Arheologicheskije issledovaniyav zone Chardarinskogo vodo hranilishha). Alma-Ata: Izdatel'stvo NAUKA Kazahskoy SSR. 1968. – 252 p.*
29. Maksimova A.G. *Otchet o rabote Chardarinskoy arheologicheskoy ekspedicii 1961 g. Materialy iz arhiva institute arheologii imeni A.H. Margulana. Fond II. Delo 777. Alma-Ata. 1961. – 60 p.*
30. Maksimova A.G., Mershhiev M.S. *Otchet o rabote Chardarinskoy arheologicheskoy ekspedicii 1960 g. Materialy iz arhiva institute arheologii imeni A.H. Margulana. Fond II. Delo 731. Alma-Ata. 1960. – 47 p.*
31. Agzamhodzhaev T. *Tyuyabuguzskie nausy // Istoriya material'noy kul'tury Uzbekistana. 1962. №3. – 71-79 p.*
32. Buryakov Yu.F. *Genezisi etapy razvitiya gorodskoy kul'tury Tashkentskogo oazisa. Tashkent: Izdatel'stvo «Fan» Uzbekskoy SSR, 1982. – 12-41 p.*
33. Mirzaahmedov D.K., Adylov Sh.T., Matbabaev B.H. *Rezultaty arheologicheskikh issledovaniy na obekte R 5b gorodishha Kuva // Istoriya material'noy kul'tury Uzbekistana, Vypusk 36, 2008. – 189-209 p.*
34. Baypakov K.M., Podushkin A.N. *Pamyatniki zemledel'chesko-skotovodcheskoy kul'tury Yuzhnogo Kazahstana. Alma-Ata: Nauka Kaz SSR, 1989. – 160 p.*
35. Volin S.L. *Svedeniya arabskikh istochnikov IX-XVI vv. o dolinereki Talas i smezhny hrayonah // Trudy institute istorii, arheologii i etnografii. T. VIII. Alma-Ata: 1960. – 78 p.*

36. *Materialy po istorii kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Izvlacheniya iz persidskih i tyurkskih sochineniy)*. Alma-Ata: 1969. – 255 p.
37. Rychkov P.I. *Topografiya Orenburgskaya, toest' obstoyatel'noeopisanie Orenburgskoy gubernii*. Sankt-Peterburg: 1762. – 27 p.
38. Taleev D.A. *Kele sonirinin orta gasyrlyk arheologiyalyk eskertkishteri (VI–XVIII gg.) tarih gylymdarynyn kandidaty gylimi darezhesin alu ushin dayyndalghan dissertaciyany avtoreferaty*. Almaty: 1995. – 21 p.
39. Taleev D.A. *Kele sonirinin zhoaryagysyndagy arheologiyalyk eskertkishter // Arheologich eskie pamyatnikina Velikom shelkovo mputi*. Almaty: 1993. – 145-157 p.
40. Taleev D.A. *Keles dalasynda ornalaskan arheologiyalyk eskertkishterdin zerttelu tarihy // KR UGA habarlary. Kogamydgylymdarseryasy*. 1993. №5. – 34-36 p.
41. Nurgaliev R.N. (gl. red.) *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazahstana. Yuzhno – Kazahstan skaya oblast'*. Almaty: KazaK Enciklopediyasy. 1994. – 368 p.
42. Kozha M.B., Zhetibaev K.M. *Sakral'ny emesta kazahskoy istorii: Martobe i Kul'tobe // Mir bol'shogo Altaya. Mezhdunarodnyi nauchnyi zhurnal № 6 (4) 2020*. – 1162-1173 p.
43. Koyshybaev E. *Kazakstan nynzher-suattarysozdigi*. Almaty: Mektep, 1985. – 137 p.
44. Mahmudal-Kashgari. *DivanLugatat-Turk*. Almaty: Dayk-Press. 2005. – 904 p.
45. Kozha M. *Kul'tobe // Kratkiy enciklopedicheskiy slovar' istori cheskih toponimov Kazahstana*. Almaty, 2014. – 274-276 p.